

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.11>
УДК 94(477)"19":[305-055.2:005.562]

Оксана ДРАЧ,

професорка кафедри всесвітньої історії
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

Oksana DRACH,

Professor at the Department of World History,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.drach@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7859-3385>

**Заміжжя освітянки — підстава для звільнення?
Думки керівників освітніх закладів
Київського навчального округу початку 20 ст.**

Гендерна нерівність зумовлює вивчення професійної діяльності жінок модерної доби. Метою статті є з'ясування думок начальників освітніх закладів Київського навчального округу початку 20 ст. щодо (не) доцільності освітянки продовжувати працювати після заміжжя. Визначено, що близько ¼ керівників підтримали звільнення заміжніх, 32,4 % застерегли від безумовної нормотворчості, 43,2 % заперечили її доцільність. Наголошено на маркерному образі освітянки, його службово-функційних, морально-етичних та сімейно-шлюбних рисах. Обґрунтовано зміну ставлення до потенційної репродуктивності службовиць у діловодному листуванні. Ознакою сприйняття емансипації жіноцтва є теза про те, що службова справність освітянок зумовлена не їхнім сімейним станом, а індивідуальними якостями й моральними імперативами.

Ключові слова: викладачка, класна наглядка, заміжня освітянка, жіноча освіта, начальник жіночої гімназії, голова педагогічної ради, Київський навчальний округ.

**Could the Marriage of a Female Educator Be Grounds for Dismissal?
Opinions of Educational Institution Administrators
at Kyiv Educational District in the Early 20th Century**

Gender inequality shapes the study of women's professional activities in the modern era. The aim of the article is to elucidate the positions of educational institution administrators within the Kyiv educational district regarding the (in)advisability of female educators continuing to work after marriage, based on a survey of 1903 respondents. The investigation methods include content analysis and the achievements of gender studies.

It was established that approximately a quarter of the administrators fully supported the ministry's proposal to dismiss married female educators, while 32,4% cautioned against unconditional legislative action in this area, and 43,2% outright opposed its practical feasibility. Dominant markers of the image of the female educator included professional-functional, moral-ethical, family-marital, and economic aspects, which, depending on the administrators' positions, acquired corresponding arguments and conclusions. The functional dichotomy of a married educator between professional duties and family obligations was perceived both by the majority of administrators and categorically rejected by some of them.

The study justifies the change in attitude towards the potential reproductive capacity of female employees in official correspondence. It was revealed that the natural conditions of female educators, resulting from

childbirth, no longer concerned a significant portion of educational institution administrators. Some have advocated for the necessity of social guarantees for female employees as future mothers. The perception of women's emancipation is supported by the thesis that the qualification of female educators was determined not by their marital status, but by their individual qualities. This deepens the notion of equality of rights and responsibilities among individuals tasked with teaching, regardless of gender.

Key words: female educator, class supervisor, married female educator, female education, head of a women's gymnasium, chair of the pedagogical council, Kyiv educational district.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024

© Драч О., 2024

В умовах глобалізованого світу уявити простір суспільної діяльності без жінок майже неможливо. Жіноцтво все активніше долучається до громадського й політичного життя, про що свідчать документи ООН і Ради Європи. Залученість жінок до ринку праці, що невинно зростає протягом 20-го ст., нині у багатьох країнах наблизилась за показниками до затребуваності чоловіків. Однак жінки, як і раніше, повсюдно витрачають на ведення домашнього господарства більше часу, ніж чоловіки. Виходить, що сьогоденна масова зайнятість жіноцтва на ринку праці не допомогла переглянути гендерні ролі в сім'ї. Стурбованість гендерною нерівністю й інтерес до фундаментальних основ щодо того, як функціонує й процвітає суспільство, зумовлює пошук відповідей на питання: чому чоловіки й жінки роблять вибір, який настільки відповідає традиціям? Спробуємо осмислити ретроспективу проблеми від її витоків, а тому пошукове вістря скеруємо на вивчення професійної діяльності жінок у сфері освіти модерної доби в Україні.

Історіографія проблеми на сьогодні має лише загальні праці. До студіювання різних аспектів працюючої жінки модерної доби зверталося чимало дослідників. Як стверджує Лінн Абрамс, у «довгому» 19 ст. образ працюючої жінки зумовлював демографічні побоювання щодо зменшення населення та деградації націй в усіх країнах Єв-

ропи. Повсюдно жінку сприймали у першу чергу як матір і домогосподарку, а не працівницю¹. Спонукальні чинники до роботи заміжніх працівниць 19–20 ст. досліджуються в розвідці щодо жіночої зайнятості у Франції².

Підсумовуючи розвиток жіночого руху на теренах Російської імперії, Річард Стайтс констатував, що його досягненнями стали як реформа жіночої освіти й прийняття інтелігенцією ідеї жіночого рівноправ'я, так і потужне соціальне реформаторство, зокрема щодо питань розширення прав учительок, жінок-лікарів і жінок-адвокатів, які включали до багатьох законопроектів початку 20 ст.³ Барбара Енгель стверджує, що, на відміну від представників середнього класу Заходу, освічене пізньоімперське суспільство схвально ставилося до оплачуваної праці жінок, навіть коли вони були заміжніми й матерями⁴.

Репрезентацію жінок Російської імперії в інтелектуальних професіях, зокрема на педагогічній ниві, осмислила німецька дослідниця Б'янка Пітров-Еннкер⁵. Учителювання й просвітництво як пріоритетні способи соціальної реалізації жінок із вищою освітою визначено в наших дослідженнях⁶. Правові аспекти роботи вчительок у закладах освіти актуалізовано у вивченні повсякдення педагогічного персоналу Російської імперської модерної доби⁷ контексті узагальнення соціально-правового статусу учителів України пізньоімперської доби виокремлено становище вчительок в освітніх закладах⁸.

¹ Abrams L. The making of modern woman: Europe 1789–1918. Longman, 2002. P. 226.

² Zijdeman R. L., van Leeuwen M.H.D., Rébaudo D., Pélissier J.-P. Working Women in France, nineteenth and twentieth centuries. Where, when, and which women were in work at marriage? *The History of the Family*. 2014. Vol. 19. № 4. P. 537–563. DOI: 10.1080/1081602X.2014.967266.

³ Stites R. The New Generation. Stites R. *The Women's Liberation. Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860–1930*. Princeton University Press. 1990. P. 157–190. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv1m5922h.13>.

⁴ Engel B. A. *Breaking the Ties That Bound: The Politics of Marital Strife in Late Imperial Russia*. 2011. Cornell University Press. 296 p.

⁵ Pietrow-Ennker, B. *Rußlands „neue Menschen“. Die Entwicklung der Frauenbewegung von den Anfängen bis zur Oktoberrevolution*. Campus, Frankfurt am Main und New York. 1999. 498 p.

⁶ Драч О. О. Самореалізація випускниць вищих жіночих курсів Російської імперії (кінець XIX — початок XX ст.). *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2012. Вип. № 9 (222). С. 105–111; Драч О. О. Просвітительки народу: соціальна місія випускниць вищих жіночих курсів Російської імперії. *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 66–69.

⁷ Зубков И. В. *Российское учительство: повседневная жизнь преподавателей земских школ, гимназий и реальных училищ. 1870–1916*. Москва : Новый хронограф, 2010. 528 с.

⁸ Махінко А. І. Соціально-правовий статус учителів Наддніпрянської України (XIX — початок XX ст.). *Сторінки історії : зб. наук. праць*. 2022. Вип. 55. С. 45–59. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269755>

Попри наявність масиву літератури з теми, висловлювання окремих дослідників нагадують кліше радянської доби, демонструючи нерозуміння їхніми авторами складного феномену пізньомперської системи освіти. Такими є твердження про наявність декретних відпусток у викладачок середніх шкіл⁹, теза про традиційну перевагу чоловіків-педагогів, зумовлену «дискримінаційним щодо професії становищем жінки у тогочасному суспільстві»¹⁰. Отже, відсутність спеціальних праць, присвячених службовицям жіночих навчальних закладів модерної доби України, зокрема Київського навчального округу, а також доцільність перегляду й уточнення концептуальних положень новітніх історико-освітніх студій зумовили обрання нами теми дослідження.

Метою статті є з'ясування позиції начальників жіночих освітніх закладів Київського навчального округу щодо (не)доцільності освітянки продовжувати працювати після заміжжя. Конкретними завданнями для розроблення визначаємо: встановлення кількісних параметрів спектру думок начальників; вивчення застосованої ними аргументації; узагальнення висловлених застережень і побажань до проекту; з'ясування домінуючих маркерів образу освітянки модерної доби у візії їхніх безпосередніх керівників.

Джерельною базою слугують матеріали опитування (1903) начальників і голів педагогічних рад жіночих (про)гімназій, директорів народних училищ Київського навчального округу щодо (не)доцільності продовження служби пошлюбленою освітянкою, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в Києві у фонді 707 «Попечитель Київського навчального округу»¹¹. Відповіді керівників освітніх закладів Київського навчального округу є цінним джерелом виявлення їхніх думок щодо суміщення жіночої ролі дружини, матері та домогосподині і водночас службовиці.

Методами дослідження діловодного листування нами обрано контент-аналіз, що забезпечує класифікацію якісних текстових даних у кластери схожих сутностей чи концептуальних категорій¹². Під час роботи дотримувалися поетапності засадничих процедур: оцінки змісту конкретного

письмового документа; категоризації одиниць комунікації; інтерпретації даних опісля обрахунку комунікативного змісту; пояснення виявлених закономірностей¹³. Для інтерпретації здобутих результатів використовували напрацювання гендерних студій, представники яких визнали, що «гендер глибоко вкорінений у стосунках робота-сім'я»¹⁴.

Щодо понятійного апарату дослідження. Словосполучення «особи жіночої статі, які служать у (про)гімназіях Міністерства народної освіти»¹⁵, уживане в діловодному листуванні 19 — початку 20 ст., заміняємо сучасною термінологією: «жінки», «освітянки», «службовиці», конкретні посади позначаємо за штатним розписом: вчительки, викладачки й класні наглядачки. Опрацьовуючи діловодну документацію, назви освітніх інституцій подаємо відповідно до їх іменування на фірмових бланках установ, адресантів позначаємо згідно із зазначеною в листі посадою.

Викладачки / класні наглядачки модерної доби: витоки питання

Організація з кінця 1850-х років відкритих всестанових жіночих навчальних закладів — гімназій і прогімназій — знаменувало як нову епоху освіти і виховання генерацій дівчат України модерної доби, так і розширило можливості працевлаштування жінок у сфері освіти. У кінці 1860-х років уряд вжив заходів щодо підвищення престижу жіночої середньої освіти через визначення правових гарантій випускниць. За законом, 1868 р. випускницям навчального закладу 1 розряду (з 1870 р. — гімназії) з педагогічним класом надали право на отримання кваліфікації домашньої наставниці чи вчительки без додаткових іспитів. Дівчата, які скінчили курс на відмінно, нагороджувалися золотими та срібними медалями.

Більш чітко правове становище випускниць визначило нове «Положення про жіночі гімназії та прогімназії Міністерства народної освіти» від 24 травня 1870 р. Учениці, які були нагороджені медалями після скінчення загального курсу гімназії і опанували курс 8 педагогічного класу, отримували кваліфікацію домашніх наставниць. Схвальний атестат гімназії й закінчення педагогічного класу уможлилювали виконання

⁹ Зубков И. В. Российское учительство... С. 265.

¹⁰ Махінко А. І. Соціально-правовий статус... С. 56.

¹¹ Центральный державный историчний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАК України). Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. 3 листуванням щодо служби заміжніх жінок у жіночих середніх нижчих навчальних закладах. 2 серпня 1903 р. — 7 серпня 1904 р. 58 арк.

¹² Heidi J. Content analysis. *The Sage encyclopedia of qualitative research methods* / ed. L. M. Given. SAGE Publications, 2008. P. 120–121.

¹³ *The Research Imagination: An Introduction to Qualitative and Quantitative Methods* / Gray P.S., Williamson J. B., Karp D. A., Dalphin J. R. Cambridge University Press, 2007. P. 286.

¹⁴ Shockley K., Shen W., DeNunzio M., Arvan M. Disentangling the Relationship Between Gender and Work-Family Conflict: An Integration of Theoretical Perspectives Using Meta-Analytic Methods. *Journal of Applied Psychology American Psychological Association*. 2017. Vol. 102, №. 12. P. 1615. DOI: 10.1037/apl0000246P.

¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 1.

обов'язків домашніх учительок, інші випускниці могли працювати вчительками народних учлищ. За законом, домашні вчительки й наставниці мали право організувати приватні навчальні заклади, викладати у відповідних приватних і державних закладах, займатися навчанням у родині та отримувати пенсії за вислугу років¹⁶.

Державну підтримку працевлаштування жінок у сфері педагогіки забезпечив указ «Про допущення жінок на службу в громадські та державні установи» (1871). Нормативним актом декларували сприяння праці жінок на освітянській ниві¹⁷. Уряд спробував певною мірою вирішити також проблему викладацького контингенту жіночої середньої школи. Жінки могли бути викладачками в навчальних закладах для дівчат тільки за наявності кваліфікації домашніх наставниць і вчительок. У примітці до ст. 22 Положення законодавці відзначили пріоритетність жінок-педагогів у прогімназіях і перших трьох (молодших) класах жіночих гімназій¹⁸. Міністерство народної освіти в подальших своїх розпорядженнях не відступило від цього узаконення. Таким чином, випускниці гімназій мали право викладати в молодших класах жіночої середньої школи.

Відзначимо, що мережа середніх жіночих навчальних закладів у Російській імперії зростала швидкими темпами. На 1873 р. таких установ, підпорядкованих Міністерству народної освіти, в імперії нараховувалося 173; на 1884 р. — 337; на 1903 р. — 445. Отже, протягом 30 років гімназійна мережа розширилася в 2,5 раза¹⁹. Також, за роз'ясненням директора департаменту Міністерства народної освіти, на практиці не існувало ніякої різниці між кваліфікацією домашньої вчительки та наставниці, а також у наданих їм правах, навіть у розмірі пенсії, яку могли вислужити, — 160 руб.²⁰ Різниця полягала лише в способах здобуття цієї професії та почасти в рівні знань, якими володіли домашні вчительки та наставниці.

Здобуття дівчиною середньої освіти й набуття педагогічної кваліфікації створювало передумови для її працевлаштування за фахом. Питома вага таких трудівниць протягом другої половини 19 ст. як в Україні, так і в усій імперії невпинно зростала, зумовлюючи значну конкуренцію між ними

на освітній ниві. У контексті обговорення того, що середня жіноча школа «плодила інтелігентні злидні»²¹ з обмеженими можливостями соціальної реалізації випускниць, а також реформування патріархального сімейного порядку через розширення прав особистості в сім'ї й суспільстві, вище імперське чиновництво визначалося в ситуації трудової діяльності освітянки після укладання шлюбу.

Уперше питання, чи може вчителька / класна наглядка жіночої прогімназії після виходу заміж зберегти за собою, у разі свого бажання й згоди чоловіка, посаду, яку обіймала до шлюбу, постало у 1880 р. у Віленському навчальному окрузі. Попечитель округу рекомендував керівництву закладу керуватися усталеною практикою жіночих навчальних закладів відомства імператриці Марії (звільняти пошлюблених), про що поінформував Міністерство народної освіти. Водночас міністерство не погодилося з таким рішенням і розпорядженням 28 серпня 1880 р. за № 9922 роз'яснило управлінню округу, що не вважає справедливим ухвалити норму, за якою вчительки й наглядки жіночих навчальних закладів відомства звільняються зі служби після шлюбу, тому що заміжжя не може позбавляти вчительку набутих нею завдяки освіті прав, і в разі, якщо в окремих випадках сімейні обов'язки завадять вчительці справно виконувати службові обов'язки, то питання щодо залишення нею роботи має бути вирішено особно в кожному випадку на загальних підставах²².

У 1902 р. попечитель Одеського навчального округу знову актуалізував питання служби в освітніх закладах заміжніх викладачок чи класних наглядочок. Окресливши невигоди їхньої роботи, а також посилаючись на досвід Німеччини і правила для міських училищ, ухвалені Санкт-Петербурзькою міською думою, попечитель клопотав перед Міністерством народної освіти вжити в окрузі такі заходи: по-перше, оголосити циркулярно службовицям навчальних закладів округу, що вони після заміжжя втрачають право вільно продовжити роботу на посаді вчительок чи класних наглядочок; по-друге, зобов'язати таких осіб повідомляти про шлюб безпосереднє начальство для розпорядження щодо заміщення наявних вакансій²³. Цю пропозицію доповіли міністру народ-

¹⁶ Цит. за: Драч О. О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX — початку XX ст. Черкаси : Вертикаль, 2011. С. 253–254.

¹⁷ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XLVI. Ст. 49137.

¹⁸ Положение о женских гимназиях и прогимназиях Министерства народного просвещения. Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения / сост. М. Родевич. Санкт-Петербург : Тип. М. А. Хана, 1884. С. 30.

¹⁹ Цит. за Драч О. О. Вища жіноча... С. 36.

²⁰ Журналы высочайше учрежденной комиссии по вопросу об изыскании главнейших оснований для лучшей постановки женского образования в Империи. Санкт-Петербург, [1888]. С. 30.

²¹ Таку фразу застосував у доповідному листуванні попечитель Казанського навчального округу Попов.

²² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 49.

²³ Там само. Арк. 1–1 зв., 49 зв.

ної освіти, резолюція якого приписувала з'ясувати погляди щодо неї в решти керівників округів.

Відповідним листом від 18 липня 1903 року № 11772 освітнє відомство зобов'язало попечителя Київського навчального округу поцікавитися думкою місцевих начальників освітніх закладів, де жінки працювали вчительками та класними наглядачками, і повідомити висновок, «якою мірою бажаним є запровадження проектного заходу»²⁴. 5 серпня 1903 р. канцелярією попечителя Київського навчального округу було розіслано 41 екземпляр листа до очільників педагогічних рад жіночих гімназій і прогімназій та директорів народних училищ округу²⁵. У відповідь на запит канцелярії попечителя надійшли 37 листів, які темпорально охоплюють 11 серпня — 15 вересня 1903 р.

Проаналізуємо наявні відгуки керівників освітніх закладів. Критерієм групування відповідей обрано ставлення до міністерських пропозицій. Емпіричними показниками, що позначають якісний ступінь ознаки (критерію), буде міра підтримки респондентами міністерських пропозицій. Вивчення усіх надісланих до канцелярії попечителя Київського навчального округу відгуків виявило, що розподіл емпіричних показників відбувається в межах такої шкали: безумовна підтримка пропонованого («цілком справедливо і бажано; цілком доцільно»); підтримка з умовою («тільки частково більш-менш бажана» / «не бажано безумовне застосування») і цілковита не підтримка («небажано»). У результаті кваліметричного аналізу встановлено, що 24,3 % керівників освітніх закладів округу безумовно підтримали міністерські пропозиції; 32,4 % — висловили підтримку з певними застереженнями; 43,2 % — не підтримали взагалі.

Отримані цифрові результати виявилися досить показовими в гендерному аспекті, оскільки втілюють домінуючі суспільні тенденції пізньоімперської доби в Україні. У подальшому викладі конкретизуємо статистичні дані через поглиблене вивчення думок очільників закладів. Зауважимо, що Київський навчальний округ був одним із найбільших в Україні і включав Волинську, Київську, Подільську, Полтавську й Чернігівську губернії.

«Визнаю невивідним лишати жінок на службі після заміжжя»

Щонайперше розглянемо групу керівників, які вказали цілковиту підтримку міністерській пропозиції, питома вага яких становила 24,3 %. Розпочнемо вивчення їхньої позиції з текстуального

аналізу листів керівників Київської губернії. Одним із перших, і вкрай лаконічно, відповів попечителю округу голова педагогічної ради жіночої гімназії при Київській Євангелічно-Лютеранській церкві, який визнав запровадження проектного заходу щодо жінок «в інтересах справи цілком справедливим і бажаним»²⁶.

Голова педагогічної ради Київської жіночої прогімназії Н. В. Конопацький, чия позиція була аналогічною, вважав за необхідне подати мотивації, що її зумовили. «Жінки, які працюють викладачками чи наглядачками в навчальних закладах Міністерства народної освіти, після заміжжя не повинні продовжувати своєї служби, оскільки такі посади завжди можуть зайняти непошлюблені жінки, по-перше, як менш забезпечені матеріально; по-друге, як такі, що мають можливість приділяти більше вільного часу виконанню своїх службових обов'язків»²⁷. Отже, керівник виокремив економічний і службово-функційний маркери образу працюючої жінки.

Ще один респондент з Київської губернії — начальник Уманської жіночої гімназії — насамкінець довгого листа зазначив: «...наважуюсь висловитися щодо заміни пошлюблених жінок особами незаміжніми»²⁸. Він досить розлого аргументував своє рішення, навівши кілька значущих з його погляду чинників. По-перше, заміжжя викладачки й класної наглядачки передбачало знайти в чоловікові опору, гарантію матеріального благополуччя подружжя; по-друге, в сімейному житті, виконуючи домашні обов'язки, жінка мала завдання, що забирали весь її час і сили, отже виключали будь-яку можливість віддатися стороннім (службовим) заняттям; по-третє, заміжжя викладачка в гімназії шукала не «конкретної діяльності», не «задоволення вищих потреб», а збільшення своїх матеріальних ресурсів і «фінансової незалежності від чоловіка»; по-четверте, у житті заміжньої жінки періодично трапляються обставини, за яких праця в гімназії протягом тривалого часу стає не лише невивідною, а й неприпустимою та неможливою; по-п'яте, узагальнення досвіду роботи закладу переконує, що пошлюблені жінки формують найбільший відсоток службовців, які манкірують заняттями (пропускають їх)²⁹. Маємо констатувати, що начальник Уманської жіночої гімназії обійняв найбільш умотивовану серед усіх підлеглих чиновників позицію, назвавши п'ять груп чинників, що узагальнюються як сімейно-шлюбний, економічний, морально-етичний і службово-функційний маркери образу працюючої жінки.

²⁴ Зубков І. В. Російське учительство... С. 265; ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 1 зв.

²⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 48.

²⁶ Там само. Арк. 10.

²⁷ Там само. Арк. 43.

²⁸ Там само. Арк. 31 зв.

²⁹ Там само. Арк. 31–31 зв.

Наступна 1/3 частина керівників, які висловили цілковиту підтримку міністерській пропозиції, представляла Чернігівську губернію. Розглянемо їхні мотивації щодо рішення про бажане звільнення службовиць із закладів після заміжжя. Щонайперше відписав до канцелярії попечителя інспектор трикласного міського училища м. Кролевець Чернігівської губернії, який, будучи головою педагогічної ради жіночої Кролевецької прогімназії, зазначив, що «служба заміжніх жінок у навчальних закладах вельми небажана», і навіть комплекс аргументів, серед них, передусім, «досить тривалі терміни хворобливого стану жінок під час вагітності, на яку діти звертають особливу увагу і дуже рано дізнаються про закони природи, що розвиває в них ненормальну статеву зрілість; по-друге, матеріальний добробут жінки, яка вийшла заміж, цілковито має бути на чоловікові, а не на суспільстві; по-третє, заміжня жінка має так багато хатньої роботи, що вона не може сповна сумлінно виконувати службових обов'язків»³⁰. Отже, інспектор міського училища, який очолював педагогічну раду жіночої прогімназії м. Кролевець, убачав проблемним продовження служби пошлюбленої освітянки через морально-етичний чинник, а саме специфіку жіночої репродуктивної фізіології, котру за нормами пристойності традиційного суспільства варто було ретельно приховувати. Із порушенням цих норм він пов'язував ранні вияви інтересу до сексу у школярів/ок. Чинники службово-функційний і економічний очільник Кролевецької прогімназії вважав не менш значущими, оскільки за усталеною моделлю церковно-канонічних вінчальних настанов і законодавчими нормами забезпечувати дружину-освітянку після шлюбу мав її чоловік, тоді як вона набувала нових пріоритетних завдань дружини й домогосподарки, що заважало її успішній службі в освітній установі.

Голова педагогічної ради Сосницької жіночої прогімназії аргументував підтримку проєктованого заходу винятково з погляду ставлення заміжніх службовиць до праці, констатуючи, що «майже у всіх випадках сімейні обов'язки таких осіб вельми ускладнюють належне виконання ними навчальної чи виховної роботи, а подекуди й зовсім заважають, принаймні не сприяють справлянню службових обов'язків»³¹. Отже, керівник так само виокремив службово-функційний чинник як одну з умов повноцінної праці пошлюбленої педагогині.

Очільник педагогічної ради Стародубської жіночої гімназії визнав, що «заборона педагогічної

діяльності заміжній жінці вельми бажана і необхідна». Такий категоричний припис він мотивував тезою в дусі старозавітних напучень про те, що «істинне покликання жінки є шлюб, у якому вона повинна зайняти належне їй місце як матір, господиня дому, супутниця чоловіка і вихователька своїх дітей. Покликання це високо і свято, й обов'язки, пов'язані з ним, настільки важкі, що заміжня жінка за всього свого бажання не може виконати їх з користю для навчально-виховної справи без шкоди для свого особистого здоров'я, добробуту своєї сім'ї та майбутніх нащадків»³². На його думку, модель сімейних завдань пошлюбленої жінки (нині окреслювана як патріархатна) виключала доцільність її роботи поза домом, до того ж з погляду керівника педагогічного колективу доповнювалася службово-функційною несправністю такої працівниці.

Не оминув голова педради Стародубської жіночої гімназії також і чинника економічного, констатуючи, що «заміжня жінка більш-менш забезпечена, тому, обіймаючи посаду вчительки чи класної наглядачки, тим самим відсторонює незаміжню, котра, якщо посвятитися цій важкій діяльності, то тільки в разі останньої нужди»³³. Отже, вищезазначені керівники жіночих навчальних закладів Чернігівської губернії висловилися за заборону пошлюбленої службовиці працювати в освітньому закладі, а також принагідно виказали традиційність власних поглядів на роль і завдання дружини в родині, основу яких становили християнські цінності.

Продовжимо розгляд позицій керівників закладів Волинської губернії, які повністю поділяли міністерську пропозицію. Як зауважив начальник Рівненської жіночої гімназії, «вельми бажано, щоб вчительки і наглядачки після заміжжя були звільнені із займаних ними посад, а заміжні на такі не призначалися»³⁴. Аргументація начальником гімназії своєї позиції містить цінний матеріал щодо гендерних уявлень тогочасних освітніх адміністраторів: «Беручи шлюб, вчителька чи класна наглядачка мають надію в більшості випадків на покращення свого матеріального становища і сподівання рано чи пізно перейти на утримання чоловіка, а до того використовувати свою платню, головним чином, на забаганки; не кажучи про те, що заміжня вчителька чи наглядачка відривається від дому і родини, якщо така в неї є, і не може цілком належати ні сім'ї, ні навчальному закладу, не кажучи, нарешті, і про те, що заміжжя має наслідком такі обставини, які суперечать ретельному виконанню службових обов'язків, надмірна

³⁰ ЦДДАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 12.

³¹ Там само. Арк. 40.

³² Там само. Арк. 41–41 зв.

³³ Там само.

³⁴ Там само. Арк. 13 зв.

чисельність дівчат, які частенько не мають жодних засобів до прожиття, позбавляється можливості влаштуватися на роботу внаслідок того, що багато місць зайнято пошлюбленими»³⁵.

Аналіз ділового нарративу начальника Рівненської жіночої гімназії дає підстави виокремити ряд чинників — економічний, службово-функційний, морально-етичний, — через які не варто після заміжжя лишати на роботі працівницю. Наголосимо на морально-етичних міркуваннях очільника, який вочевидь не досить високої думки про заміжню освітянку, яка «розривається» між сім'єю і службою, що її аж ніяк не може виконувати сповна належно, і до того ще й марнотратить зароблені кошти на примхи. Начальник відверто закидає пошлюбленій службовиці порушення усталеної ролі дружини — дбати про чоловіка, родину й затишок у домі. Не в захваті він так само від того, що після заміжжя освітянка не повною мірою віддана службі.

Директор жіночого училища графа Д. М. Блудова в м. Острог лаконічно зауважив: «Вважаю не вигідним залишення жінок на службі в училищі після заміжжя»³⁶. Він констатував, що за усталеною в закладі практикою пошлюблені освітянки завжди полишали роботу в ньому, усвідомлюючи, що сімейні та материнські обов'язки можуть стати на заваді правильному виконанню ними службових завдань. Певною мірою директор лукавить із поясненням реальних витоків такого становища. Вірогідно, не стільки сумління заміжніх працівниць підказувало їм необхідність звільнення, скільки практиковані засновницею жіночого навчального закладу графинею А. Д. Блудовою відмови в працевлаштуванні пошлюбленими. У споминах остання пояснила підхід традиційного суспільства до жіночого щастя-долі. «Моє життя було найщасливішим, отже, одноманітним, без жодного драматизму. Обставини так мені сприяли, що я не мала ні нужди, ні бажання, ні нагоди вийти з сімейного кола обов'язків, а в родині любов і лад, та райська благодать»³⁷. Таку одвічну етику повсякдення вона зробила стрижнем навчально-виховного процесу в організованому нею жіночому училищі на Волині, якої директор дотримувався навіть після смерті А. Д. Блудової.

Очільник педагогічної ради Кам'янець-Подільської жіночої прогімназії С. А. Славутинської констатував, що «вважає продовження служби вчительок та класних наглядачок після їхнього заміжжя не вигідним»³⁸. Він деталізував міркування, якими керувався в своєму рішенні. По-перше,

пошлюблення вчительки чи класної наглядачки мало покращити її матеріальне становище; по-друге, заміжжя звично покладало на жінку багато сімейних обов'язків, нести які без порушення навчально-виховної справи неможливо (приміром, частенько будуть пропуски занять, недбалість на службі); по-третє, у період вагітності заміжня жінка має не зовсім пристойний вигляд для учениць³⁹.

Підсумовуючи вивчення позицій керівників педагогічних колективів жіночих освітніх закладів Київського навчального округу, які виказали цілковиту підтримку проєктованому міністерством заходу (їхня частка близько ¼, або 24,3 %) щодо циркулярної заборони продовження праці службовицям після заміжжя, маємо констатувати, що спектр наведених ними аргументів згруповано за сферами «жіночих нормопорушень» і узагальнено в службово-функційний, економічний, сімейно-шлюбний і морально-етичний маркери образу працюючої освітянки. За змістом відповіді цієї групи очільників засвідчили панування еталонних моральних регуляторів — християнської гендерної аксіології, скерованої на збереження традиційного типу сім'ї та подружжя.

«Проектований захід тільки частково більш-менш бажаний»

Перейдемо до вивчення відгуків керівників жіночих закладів Київського навчального округу, які частково погодилися з міністерською пропозицією (32,4 %). Важливо встановити сутність їхніх застережень до проєкту циркуляра, за яким опісля заміжжя службовиці (викладачки й класні наглядачки) втрачали право на продовження своєї праці на посаді. Розпочнемо з викладу застережних міркувань директорів, начальників і голів педагогічних рад жіночих (про)гімназій округу, групування яких здійснюємо за проблемно-змістовим критерієм.

Директор Маріїнської жіночої гімназії у Полтаві, очільник великого й авторитетного закладу регіону, прогнозував, що «запровадження проєктованого заходу позбавить гімназію кращих учительок, найбільш освічених, які гарно знають свій предмет, умілих, досвідчених і сумлінних викладачок»⁴⁰. До того ж заміжні вчительки мали небагато навчальних годин у гімназії, які, на випадок їх пропусків, завжди заміняли інші викладачки за найменших витрат з боку опікунської ради. Отже, директором Полтавської гімназії наведено переконливий аргумент — кадрові втрати найбільш кваліфікованих серед педагогічного

³⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 13–13 зв.

³⁶ Там само. Арк. 21.

³⁷ Блудова А. Д. Воспоминания графини Антонины Дмитриевны Блудовой. Москва : Университетская тип., 1888. С. 31.

³⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 28 зв.

³⁹ Там само. Арк. 28.

⁴⁰ Там само. Арк. 26 зв.

персоналу. Він також роз'яснив навчальне щодення закладу, важливим складником якого було попередження дезорганізації визначеного розкладу занять, отже оперативна заміна відсутньої вчительки. Послугуючись аналогічним критерієм, голова педради Олександрівської жіночої гімназії міста Лубни не вважав доцільним працевлаштування заміжніх жінок у навчальні заклади тільки на посади, де, в разі хвороби, їх не можна замінити іншою особою. До таких посад у жіночих гімназіях він відніс посаду вчительки підготовчого класу⁴¹.

Правдиві кадрові перспективи містить лист голови педагогічної ради Глухівської гімназії, який констатував, що, окреслюючи заміжжя службовиць безоглядною перешкодою щодо продовження їхньої праці, такі норми можуть позбавити навчальні заклади старанних і відданих власним обов'язкам освітянок, які й за сімейного становища лишалися б незмінно ревними і корисними діячками навчально-виховної справи⁴². Більш категоричне застереження висловив керуючий Балтською жіночою прогімназією, який зазначив, що проєктоване «розпорядження утискує особисті права вчительок і наглядчочок і може слугувати причиною усунення зі служби найдосвідченіших і найвідданіших справі трудівниць педагогічної ниви»⁴³. Про те, що вчительки, які вирізнялися досвідченістю й викладацькими здібностями, були цінним кадровим потенціалом, свідчить позиція очільника педагогічної ради Новгород-Сіверської жіночої гімназії, який пропонував у разі заміжжя таких осіб надавати їм за рішенням адміністрації навчального округу пільги для подальшого продовження педагогічної праці⁴⁴.

Прогнозував несприятливі наслідки для жіночих навчальних закладів у разі безумовного застосування проєктованого заходу також голова педагогічної ради Чернігівської жіночої гімназії⁴⁵. Серед пошлюблених освітянок він виокремив осіб похилого віку і бездітних, яким сімейний стан не заважав виконувати службові обов'язки. Усунення їх з посад, особливо за умови багаторічного стажу, буде надто прикрим заходом щодо них і, що найголовніше, позбавить навчальні заклади багатьох корисних діячок. Очільник застерігав, що в разі звільнення пошлюблених службовиць «молоді, недосвідчені викладачки і класні нагля-

дачки будуть часто замінюватися такими самими, а ті з них, які вимушено поставлять службу над заміжжям, поступово перетворяться на сварливих старих дів»⁴⁶. Як бачимо, образ самотньої незаміжньої жінки, яка присвятила себе роботі, ще й на початку 20 ст. у візії чоловіків зберігав негативну конотацію. Наведена думка голови педради Чернігівської жіночої гімназії чітко окреслює основний контингент пошлюблених службовиць — це переважно бездітні, вдови й жінки у віці, які мали значний педагогічний стаж і досвід і становили цінний кадровий потенціал закладу.

Окремі керівники наголосили на важливості дотримання прогресивних параметрів у формуванні педагогічного середовища навчальних закладів. Зокрема, застеріг від усунення з освітніх закладів пошлюблених службовиць популяризованою Просвітництвом тезою про величність місії жінки-матері у вихованні молоді генерації суспільства виконувач обов'язків голови педради Переяславської жіночої гімназії Костянтин Зеров⁴⁷. Оскільки дидактико-виховний вплив учителок на дітей шкільного віку педагогами визнано сприятливим, то, на його переконання, «надто бажаною є впливовість жінки-матері, яка, маючи власних нащадків, повинна надати ставленню до учнів більше щирості»⁴⁸.

Узагальнюючи виклад сформульованих очільниками жіночих середніх закладів перспектив у разі ухвалення циркуляра щодо заборони службовицям після заміжжя працювати на освітній ниві, зазначимо, що чинником, який найбільше їх непокоїв, була прогнозована втрата кваліфікованих педагогічних кадрів. Наведені адміністраторами застереження ґрунтувалися не лише на критеріях службової корпоративності й відданості справі, а й на мотивах соціальної справедливості й правових гарантій. Отже, процес набуття людністю громадянської ідентичності й емансипації в модерну добу невпинно тривав, ознакою чого є висловлення міркувань / зауважень підлеглих чиновників своєму керівництву щодо вірогідних порушень особових прав службовиць під час експертизи відомчих розпоряджень.

Разом із висловленням вищезазначених застережень начальники освітніх закладів у діловодному листуванні чітко сформулювали оптимальні, на їхню думку, умови для практичного втілення проєктованого міністерством циркуляра. Домі-

⁴¹ ЦДДАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 9.

⁴² Там само. Арк. 36 зв.

⁴³ Там само. Арк. 35.

⁴⁴ Там само. Арк. 55.

⁴⁵ Там само. Арк. 23 зв.

⁴⁶ Там само. Арк. 23 зв.

⁴⁷ Костянтин Іраклійович Зеров (1860–1940) — український педагог, випускник Глухівського вчительського інституту, інспектор народних училищ; у шлюбі мав 11 дітей, батько братів Зерових.

⁴⁸ ЦДДАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 17.

нантною умовою праці пошлюблених освітянок абсолютна більшість очільників педагогічних колективів визначила їхнє ставлення до службових обов'язків (службово-функційний маркер). «Якщо сімейні обставини заміжньої жінки не заважають виконанню її службових обов'язків», — типова фраза у відповідях цієї групи керівників⁴⁹. За індивідуальний підхід щодо питання продовження роботи в закладі заміжніх освітянок висловився голова педради Глухівської гімназії, «зважаючи на кожний особний випадок, тобто тільки у разі, якщо сімейні обов'язки пошлюблених освітянок стали б на заваді сумлінному виконанню службових обов'язків»⁵⁰.

Пропозиція, яку принагідно висловили респонденти, підкреслювала доцільність передати право вирішувати подальшу долю заміжньої службовиці її керівникові. Голова педагогічної ради Чернігівської жіночої гімназії у висновку відверто зазначив, що питання звільнення / залишення на службі вчительки / класної наглядки, яка бере шлюб, має кожного разу вирішувати безпосереднє начальство службовиці⁵¹. Поглиблює таку тезу голова педради Ніжинської жіночої гімназії П. І. Кушакевич, на думку якого було достатньо, «щоб адміністрація навчального закладу в конкретних випадках мала законне право запропонувати такій особі звільнити штатну посаду»⁵². Були й такі, які не бажали брати на себе відповідальність ухвалення кадрових рішень, тому підтримували звичний спосіб формування штату закладу. «Перебування на службі заміжньої жінки має бути в компетенції попечителя навчального округу за умови, що остання може виконувати цілком справно свої обов'язки», — констатував начальник Вінницької міністерської жіночої гімназії⁵³.

Функціональну кадрову пропозицію сформулював згадуваний К. Зеров, очільник педради Переяславської жіночої гімназії, який наполягав на тому, «щоб службова діяльність пошлюблених учительок була предметом особливої уваги керівників навчальних закладів, а саме таких, праця яких після заміжжя значно погіршиться», і пропонував звільняти службовиць до вилучення пенсії за їхнім поданням, належно обґрунтованим і достатньо переконливим⁵⁴. Досить жорстка позиція К. Зерова, зокрема звільнення вчительок без вилучення пенсії, припускаємо, була реакцією

інспектора-посадовця на факти численних порушень останніми розпорядку навчально-виховного процесу в закладах освіти й пошук відповідних заходів до нормалізації становища.

Окремі керівники жіночих навчальних закладів вказували на функційне роздвоєння пошлюбленої освітянки-матері, що зумовлювало їхню позицію часткового погодження з проєктованим циркуляром. Голова педагогічної ради Новгород-Сіверської жіночої гімназії підґрунтям його доцільності визначив «несумісність, головним чином, обов'язків матері сім'ї, що прикріпляли її до домашнього огнища, з обов'язками викладачки чи класної наглядки, що вимагали, особливо від останньої, щоденного і тривалого перебування в навчальному закладі, через що звичайно можливі конфлікти між цими групами обов'язків, що зашкодять або родинним інтересам, або службовим»⁵⁵. По суті, керівник міркував, чи по силі освітянці після заміжжя доповнити усвідомлену ієрархію обов'язків працівниці соціальною місією матері родини, а також прогнозував психологічно складні стани службовиць через множинність обов'язків у публічному й приватному просторі. Проєктований циркуляр він визнав доцільним у частині поширення його норм — обмеження роботи після заміжжя — на класних наглядках⁵⁶.

Схожим чином міркував і начальник Вінницької міністерської жіночої гімназії, який зауважив, що «класними наглядками бажано призначати тільки незаміжніх чи бездітних удів, учительками можуть бути і заміжні, які не мають маленьких дітей»⁵⁷. Отже, вістря кадрових рекомендацій керівників жіночих навчальних закладів скеровано на допустиме обмеження працевлаштування освітянок, які мали дітей.

Вивчення сформульованих застережень щодо роботи заміжніх службовиць переконує, що частина очільників педагогічних колективів проблемності їхньої подальшої служби пов'язувала з природними станами жінки, зумовленими дітонародженням (вагітність, пологи, вигодовування і догляд за немовлям). Голова педради Ніжинської жіночої гімназії П. І. Кушакевич позначив вагітність пошлюбленої викладачки жіночої гімназії не вигідною для закладу. Лишати на службі заміжніх учительок визнав можливим тільки в нижчих школах, де це не зашкодить моральності дітей. Водночас у середніх навчальних закладах, при-

⁴⁹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 22.

⁵⁰ Там само. Арк. 36 зв.

⁵¹ Там само. Арк. 56.

⁵² Там само. Арк. 22.

⁵³ Там само. Арк. 11.

⁵⁴ Там само. Арк. 17 зв.

⁵⁵ Там само. Арк. 27 зв.

⁵⁶ Там само. Арк. 55.

⁵⁷ Там само. Арк. 11.

міром жіночих гімназій, де навчалися підлітки і навіть дорослі дівчата, краще не розворушувати в ученицях міркувань, на які їх наводить споглядання вагітної жінки⁵⁸.

Висловлені міркування доводять, що стрижнем навчально-виховного процесу і показником його ефективності в освітньому закладі лишалося моральне виховання учнів /учениць, базоване на нормах пристойності, серед яких педагогіка не останнє місце відводила культурі суспільних взаємовідносин і гендерної моралі. Разом із тим питання жіночої фізіології і статевого виховання були чітко виокремлені з етико-виховних завдань соціалізації учениць у закладі. Власне, ще й на початку 20 ст. в усіх жіночих середніх закладах держави зберігався однотипний підхід до вихованок, за яким підготовка до дорослого життя передбачала формування громадянськості й культурності на засадах взірців та ідеалів класичної спадщини, у тому числі й християнських, без найменших натяків на природний плин життя, що в реаліях навчального повсякдення означало уникання, знищення в зародку «незручних питань» статевої тематики і будь-яких приводів щодо них у педагогічному колективі. Чимало керівників навчальних закладів поділяли таку офіційну педагогіку, попри те, що за стінами їхніх освітніх установ вирувало непросто життя з іншими реаліями, що почасти не вписувалися в показове благочестя вікторіанської доби.

Підсумовуючи аналіз висловлених керівниками жіночих навчальних закладів умов і застережень щодо проєктованого циркуляром заходів обмеження праці заміжніх освітянок, відзначимо, що більшість із них непокоїла вірогідна кадра дезорганізація в педагогічних колективах. Начальники корелювали подальшу роботу освітянки в закладі з ефективністю її праці (службово-функційний маркер), а не зі зміною її сімейного становища. Такий підхід у гендерно сепарованій системі жіночої середньої освіти фактично означав аналогічні вимоги до педагогічних кадрів, як і в чоловічій середній школі.

«Запровадження проєктованого заходу... небажано»

Перейдемо до розгляду думок керівників освітніх закладів, які висловилися проти запровадження проєктованого заходу (43,2 %). Спробуємо пояснити, що означає факт цілковитої невідтримки начальниками жіночих навчальних закладів Київського навчального округу проєкту циркуляра, за яким опісля заміжжя службовиці втрачали право працювати на займаній

посаді, а також мотивації їхньої заперечувальної позиції.

Розпочнемо з вивчення представленої у відгуках аргументації щодо непотрібності проєктованого заходу, основу якої становив їхній досвід служби чиновниками в закладах округу. Керуючий Київською міністерською жіночою гімназією відзначив, що протягом тривалої служби в освітньому відомстві неодноразово зустрічав заміщення викладацьких посад заміжніми і бездітними жінками, вдовами та жінками, які не проживали зі своїми чоловіками⁵⁹.

Голова педагогічної ради Зінківської жіночої прогімназії чітко окреслив, що заміжні жінки, які працюють викладачками чи класними наглядачками, не можуть становити особливих незручностей. Його висновок аргументовано так: по-перше, якщо вони після заміжжя продовжують служити, отже потребують грошей і в такому разі стають більш ретельними в роботі і дедалі сердечніше ставляться до дітей; по-друге, нерідко трапляється, що у заміжніх службовиць не буває сім'ї (дітей), отже немає перешкоди до сумлінного виконання своїх обов'язків; по-третє, кожна викладачка чи класна наглядачка, навіть незаміжня, за недбале ставлення до своїх службових обов'язків у будь-який час може бути звільнена⁶⁰. Як розуміємо, керівник виокремив економічний чинник як спонукальну потребу до продовження роботи заміжньої освітянки, що, на його переконання, мотивувало її до стараннішої праці. Очільник педагогічної ради відстоював думку, що службова недобросовісність педагогічного персоналу є правовою підставою звільнення особи, а не її сімейний стан.

Аналогічну тезу висловив і голова педради Київської жіночої гімназії А. А. Бейтель, який з різних аспектів обмірковував недоцільність міністерської пропозиції. Допускаючи думку, що заміжня вчителька, будучи матір'ю, може іноді пропускати навчальні заняття чи індиферентно ставитися до службових обов'язків, очільник констатував, що теж саме може трапитися із незаміжньою⁶¹. Ще більше поглибив спростування апріорної тези щодо неможливості суміщення пошлюбленою службовицею функцій працівниці на ниві освіти й ролі матері заступник голови педагогічної ради Роменської жіночої гімназії. Він відверто висловив сумнів, «що заміжжя неодмінно завадить працівниці виконанню службових обов'язків, як не шкодить службі одруження чоловічого персоналу»⁶². Отже, керівник послуговувався логікою рівності прав і обов'яз-

⁵⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 22–22 зв.

⁵⁹ Там само. Арк. 44.

⁶⁰ Там само. Арк. 29.

⁶¹ Там само. Арк. 37.

⁶² Там само. Арк. 14 зв.

ків суб'єктів, покликаних навчати незалежно від статі.

Начальник Немирівської жіночої гімназії, функції якого виконував директор чоловічої гімназії, керувався наявним досвідом праці в закладі кількох заміжніх освітянок. Ця обставина, з його погляду, не спричинила жодної шкоди для навчальної справи. У разі, якщо робота пошлюбленої освітянки за певних умов стане невігдною, то начальник закладу може оформити подання щодо її звільнення⁶³.

Окремі керівники чітко визначили обставини, за яких праця освітянки в закладі набувала проблемності. Це були природні стани жінки, зумовлені дітонародженням. Відверто про це зауважив начальник Немирівської жіночої гімназії: циркулярною пропозицією прагнули усунути невігоди, які можуть спричинити вагітність чи хворобливість освітянки після появи дитини. Він рекомендував зважати на конкретну ситуацію, оскільки не всі пошлюблені мають дітей, до того ж не завжди їхнє народження супроводжується такою слабкістю, що спричиняє значні пропуски уроків учителькою; класну наглядачку на той час може замінити хто-небудь з її співробітниць⁶⁴.

Керуючий Київською міністерською жіночою гімназією невігоди праці пошлюблених службовиць зумовив винятково періодом вагітності, у зв'язку з чим безпосереднє начальство змушене вживати заходів щодо відсторонення такої вчительки / класної наглядачки від виконання її обов'язків⁶⁵. Представлені головою педагогічної ради Київської жіночої гімназії А. О. Бейтель аргументи почасти повторювали ключові маркери: не всі заміжні народжують, отже і не мають клопотів, що б заважали належному виконанню службових обов'язків; службовиці, особисто відомі йому, які чекали дитину («були при надії»), за власним бажанням залишали роботу в закладі; припущення, що вагітна вчителька може справляти певне враження на учнів і давати привід до передчасних висновків ученицям, то це тільки уявний домисел, оскільки вихованки гімназій, проживаючи з родиною, з дитинства звикають до такого стану їхнього оточення: матері, заміжніх сестер та інших, тому не вбачають нічого негожого в тому⁶⁶.

Як розуміємо, заміжжя працюючих у навчальних закладах освітянок спонукало керівництво

закладу — директорів і голів педагогічних рад, якими були на початку 20 ст. винятково чоловіки — визначити власне ставлення до потенційної репродуктивності підлеглих жінок, що, як свідчить діловодна документація, вже не лякала більшість адміністраторів. Важливим для доведення такого твердження є лист голови педагогічної ради Прилуцької жіночої гімназії, в якому він обмірковує невігоди від можливих перерв у роботі заміжньої освітянки. Він визнав, що в житті пошлюбленої жінки бувають періоди, коли вона не може бути на службі: перед пологами і кілька днів після того. На думку керівника, «зумовлений тим невихід на роботу може бути прирівняний до невідвідування служби особами через хворобу та сімейні обставини»⁶⁷. Він рекомендував період, пов'язаний з пологами і настанням материнства заміжньої освітянки, нормативно визначити як відпуску через хворобу. Власне, йдеться про позицію начальників освітніх закладів, які висловилися за доцільність певних соціальних гарантій для службовиць як майбутніх матерів.

Нагадав вищому начальству про доцільність керуватися наявними нормативними основами задля врегулювання кадрових і соціальних питань у закладах відомства голова педагогічної ради Київської жіночої гімназії Ф. Ф. Плетньової. Він прямо відписав, що «вважає можливим лишати заміжніх жінок на роботі в жіночих гімназіях, оскільки в разі їхніх хворобливих станів вони, як будь-хто зі службовців, мають право на чотиримісячну відпустку і підлягають звільненню лише у випадку, якщо хвороба триватиме понад зазначений термін»⁶⁸. Дійсно, таку норму містить § 207 статуту закладів відомства імператриці Марії, якому підпорядковувалися більшість жіночих освітніх закладів⁶⁹. Представлена керівником педагогічного колективу позиція демонструє як його добру обізнаність з нормативними актами освітньої сфери держави, так і декларує дотримання принципу правових гарантій щодо всіх службовців відомства, що розглядаємо як паростки усвідомлення гендерної рівності.

Продовжимо вивчення заперечувальної аргументації керівників закладів щодо проектного заходу в аспекті його нетолерантності щодо службовиць. Окремі опитувані чітко сформулювали тезу, що заміжжя не може бути безумовною перешкодою продовження роботи на посаді вчитель-

⁶³ ЦДДАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 34 зв.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само. Арк. 44.

⁶⁶ Там само. Арк. 37.

⁶⁷ Там само. Арк. 19.

⁶⁸ Там само. Арк. 42.

⁶⁹ Устав женских учебных заведений ведомства императрицы Марии 1855 г. Санкт-Петербург : Тип. Опекунского совета, 1855. С. 58.

ки і класної наглядки⁷⁰. Утім чимало керівників тим не обмежилися і пояснили своє бачення циркуляра як негідної дії щодо жінок. Так, керуючий Золотопільською жіночою прогімназією пропонувані заходи щодо службовиць визнав утискливими⁷¹. Голова педагогічної ради Кобеляцької жіночої прогімназії застеріг, що застосування проєктованого циркуляром заходу йому видається особливим видом позбавлення / обмеження прав, наданих учителькам державним законом, і впровадження цього пункту може дуже вразити багатьох учительок-дівчиць із чуттєвою нервовою організацією⁷². Директор Житомирської другої гімназії був переконаний, що «запровадження проєктованого заходу було б негуманним вчинком щодо жіночої статі і несправедливим стосовно педагогічної справи»⁷³.

Заступник голови педагогічної ради Роменської жіночої гімназії констатував, що циркулярна пропозиція «може бути зазіханням з боку відомства на особисте життя службовців, сприйматися як заохочення, ніби премією за безшлюбність, що не повинно становити завдання жіночих навчальних закладів, де культ родинних основ мають шанувати, а не принижувати»⁷⁴. Подібну інтерпретацію знаходимо й у відповіді голови педради Прилуцької жіночої гімназії, який підкреслив, що проєктовані законодавчі заборони на шлюбний стан в умовах зменшення одружень небажані; зазначену тенденцію він визначив «ненормальним явищем суспільного життя, що не повинно бути підтримане нормативними постановами»⁷⁵. Отже, подумки змодельовавши реалізацію в освітніх закладах проєктованого циркуляром звільнення заміжніх працівниць, керівники кожний у свій спосіб спрогнозували вірогідні його наслідки в педагогічних колективах і прямо вказали на обтяжливий щодо жінок ефект. У такий спосіб чиновники окреслили невідповідність пропонуваного заходу тогочасній практиці гендерних взаємин службовців.

Загалом будь-яку жорстку регламентацію з цього питання начальник Черкаської жіночої гімназії визнав не лише недоцільною, але негу-

манною й шкідливою. Послугувався очільник, безперечно, життєвими ситуаціями, які траплялися повсякчас⁷⁶. Для переконливості своєї позиції він навів приклад: «Може бути, що талановита вчителька, котра має на руках хворого чоловіка і малих дітей, які проживають у домі її матері, де остання розпоряджається усім, є єдиною годувальницею сім'ї. Невже таку вчительку можна вигнати на вулицю?»⁷⁷. «Становище пошлюбленої жінки, вимушеної шукати засоби до життя власною працею, буває подекуди важчим, ніж ситуація дівчини», — не без гіркоти констатував голова педагогічної ради Кременчуцької жіночої гімназії⁷⁸. Отже, адміністрація закладів в експертизі пропонувані заходи зважала як на навчально-організаційні, так і на вірогідні соціально-гуманітарні наслідки в місцевих умовах.

Досить показовою щодо оцінки ефективності професійної діяльності заміжніх учительок є їхня характеристика, представлена головою педагогічної ради Кобеляцької жіночої прогімназії. Ґрунтуючись на багатолітніх спостереженнях за працею вчительок, очільник зауважив, що їхнє одруження жодним чином не спричинило будь-яких недоглядів на службі. Навпаки, опісля заміжжя вони ставали більш старанними, справними освітянками, які дорожили робочим місцем. Задоволеність власним улаштованим життям формувала бадьорий, рівний настрій, що благотворно діяв на їхні навчальні заняття. Власне материнство пошлюблених учительок привносило в їхню педагогічну діяльність помітний елемент любові до навчаючих дітей, і материнство, у всі його періоди, ніколи не викликало і не могло навіть гімназисткам якогось двозначного ставлення⁷⁹. Отже, керівник позитивно оцінив досвід педагогічної діяльності пошлюблених службовиць, відзначивши зміни на краще їхнього емоційно-психологічного стану, особистісних характеристик і професійно значущих якостей.

Підсумовуючи вивчення думок керівників освітніх закладів Київського навчального округу, маємо поглибити тезу, що реформування шкільництва межі 19–20 ст. значною мірою спиралося

⁷⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 16, 19; 38.

⁷¹ Там само. Арк. 33.

⁷² Там само. Арк. 25 зв.

⁷³ Там само. Арк. 30.

⁷⁴ Там само. Арк. 14.

⁷⁵ Там само. Арк. 19 зв.

⁷⁶ Непрості реалії життя жінок з педагогічною кваліфікацією засвідчують їхні численні клопотання щодо працевлаштування до попечителя Київського навчального округу з викладом обставин, що спонукали до пошуку вакантної посади в освітньому закладі. У Фонді 707 усі описи початку 20 ст. мають спр. 9 «З проханнями різних осіб щодо надання їм посад у навчальних закладах округу (для жінок)», також спр. 36 «Про зарахування кандидатками жінок на клопотання щодо надання їм посад у навчальних закладах округу».

⁷⁷ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 18.

⁷⁸ Там само. Арк. 39.

⁷⁹ Там само. Арк. 25.

на громадсько-педагогічну думку⁸⁰. Опитування 1903 р. виявило досить прогресивну щодо службовиць позицію місцевих освітніх чиновників. Показово невеликою (близько ¼) є кількість керівників освітніх закладів, які повністю підтримали міністерську пропозицію щодо доцільності звільнення освітянок у разі їх заміжжя. Основний масив (3/4) начальників і голів педагогічних рад жіночих (про)гімназій округу її не поділяли. Висловлена 32,4 % керівників позиція застерігала Міністерство народної освіти від безумовної нормотворчості в царині педагогічної діяльності заміжніх освітянок, а 43,2 % керівників взагалі заперечували її практичну доцільність. Аргументуючи свою позицію інтересами справи та відомства, чиновники співвідносили реалізацію навчально-виховної місії жіночих закладів із досвідченістю педагогічного персоналу, зокрема викладачок (про)гімназій.

Дослідники стверджують, що взаємодія на роботі і в родині вбудована в ширший культурний, інституційний і економічний контекст життя людності⁸¹. Домінантними маркерами образу освітянки, узагальненими з діловодного листування керівників педагогічних колективів, стали службово-функційний, морально-етичний, сімейно-шлюбний та економічний, які залежно від позиції останніх щодо (не)можливості роботи заміжніх службовиць набували відповідного змістового викладу з протилежним висновком.

Модернізація ринку праці продукувала значну мобільність населення, змінюючи сімейні відносини. Традиційний розподіл ролей між подружжям — чоловік-годувальник, який утримує родину, і дружина-матір, яка опікується добробутом і виховує нащадків, — лишився законодавчо закріпленим у сімейно-шлюбному законодавстві, але не відображав чималий пласт реалій модерного міського життя. Шлюб і створення сім'ї для

жінки вже не гарантували соціальну стабільність. Трансформації зумовлювали необхідність праці дружини й матері, які користувалися набутою педагогічною кваліфікацією й нерідко утримували родину. Таке функційне роздвоєння пошлюбленої освітянки між обов'язками служби й сім'ї зумовлювало як розуміння і підтримку з боку більшості керівників, так і категоричне несприйняття частини з них. Глибоко вкорінену у свідомості гендерну ієрархію, за якою жінка щонайперше дружина і матір, виявлено серед аналізованого пласту відповідей очільників педагогічних колективів жіночих (про)гімназій). «Ідеологію домашнього вогнища» (під)свідомо поділяло чимало чоловіків-керівників, які констатували пріоритетність функцій домогосподарки для освітянки після заміжжя, ментально тяжючі до традиційного типу сім'ї й подружніх ролей.

Водночас трансформацій зазнало ставлення до потенційної репродуктивності підлеглих жінок-службовиць, яку відверто обговорювали в діловодному листуванні чоловіки-начальники. В офіційному дискурсі виявлено, що природні стани освітянок, зумовлені дітонародженням (вагітність і пологи), вже не лякали значну частину керівників закладів. Ба більше, в умовах фемінізації початкової й середньої жіночої освіти України окремі чиновники висловилися за доцільність певних соціальних гарантій для службовиць як майбутніх матерів. Важливою ознакою сприйняття емансипації як соціального феномену є сформульована ідея про те, що кваліфікованість і службова справність освітянок зумовлена не їхнім сімейним станом, а індивідуальними якостями й особистими моральними імперативами. Поглиблює її теза щодо рівності прав і обов'язків суб'єктів, покликаних навчати, незалежно від статі, наявна в діловодному листуванні керівників освітніх закладів Київського навчального округу.

REFERENCES

- Abrams, L. (2002). *The Making of Modern Woman: Europe 1789–1918*. Longman [in English].
- Berezivska, L. D. (2008). *Reformuvannia shkilnoi osvity v Ukraini u 20 stolitti*. Kyiv: Bohdanova A. M. [in Ukrainian].
- Bludova, A. D. (1888). *Vospominaniya grafini Antoniny Dmitriyevny Bludovoy*. Moscow: Universitetskaya tipografiya [in Russian].
- Drach, O. O. (2011). Vyscha zhinocha osvita v Rosiiskii imperii druhoi polovyny 19 — pochatku 20 stolittia. Cherkasy: Vertykal [in Ukrainian].
- Drach, O. O. (2012). Women Graduates' Self-Realization after Higher Educational Courses in the Russian Empire (end of the 19th century — beginning of the 20th century). *Bulletin of the Cherkasy University. Series: Historical Sciences*, 9 (222), 105–111 [in Ukrainian].
- Drach, O.O. (2014). Prosvitytelky narodu: sotsialna misiia vypusknys vyshchych zhinochych kursiv Rosiiskoi imperii. *Ukrainian Peasant*, 14, 66–69 [in Ukrainian].

⁸⁰ Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті. Київ : Богданова А. М., 2008. С. 81.

⁸¹ Ollier-Malaterre A., & Foucreault A. Cross-National Work-Life Research: Cultural and structural impacts for individuals and organizations. *Journal of Management*. 2017. Vol. 43. P. 111–136. <http://dx.doi.org/10.1177/0149206316655873>

- Engel, B. A. (2011). *Breaking the Ties that Bound: The Politics of Marital Strife in Late Imperial Russia*. Cornell University Press [in English].
- Gray, P. S., Williamson, J. B., Karp, D. A., & Dalphin, J. R. (2007). *The Research Imagination: An Introduction to Qualitative and Quantitative Methods*. Cambridge University Press [in English].
- Heidi, J. (2008). Content Analysis. In L. M. Given (Ed.) *The Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods*. SAGE Publications [in English].
- Makhinko, A. I. (2022). Social and Legal Status of Teaching in the Dnipro Ukraine (19th — early 20th centuries). *History Pages*, 55, 45–59 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269755>
- Ollier-Malaterre, A., & Foucreault, A. (2017). Cross-National Work-life research: Cultural and structural impacts for individuals and organizations. *Journal of Management*, 2017, 43, 111–136 [in Ukrainian].
DOI: <https://psycnet.apa.org/doi/10.1177/0149206316655873>
- Pietrow-Ennker, B. (1999). *Rußlands „neue Menschen“. Die Entwicklung der Frauenbewegung von den Anfängen bis zur Oktoberrevolution*. Campus, Frankfurt am Main und New York [in German].
- Rodevich, M. (Ed.). (1884). *Sbornik deystvuyushchikh postanovleniy i prikazov po zhenskim gimnaziyam i progimnaziyam Ministerstva narodnogo obrazovaniya*. St Petesburg: Tip. M. A. Khana [in Russian].
- Shockley, K., Shen, W., DeNunzio, M., & Arvan, M. (2017). Disentangling the Relationship Between Gender and Work–Family Conflict: An Integration of Theoretical Perspectives Using Meta-Analytic Methods. *Journal of Applied Psychology American Psychological Association*, 102, 12, 1601–1635 [in English].
DOI: [10.1037/apl0000246](https://doi.org/10.1037/apl0000246). 1615
- Stites, R. (1990). The New Generation. In Stites R. *The Women's Liberation. Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860–1930* (pp. 157–190). Princeton University Press [in English].
DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv1m5922h>. 13
- Zijdeman, R. L., van Leeuwen, M.H.D., Rébaudo, D., Péliissier, J.-P. (2014). Working Women in France, nineteenth and twentieth centuries. Where, when, and which women were in work at marriage? *The History of the Family*, 19, 4, 537–563 [in English].
DOI: [10.1080/1081602X.2014.967266](https://doi.org/10.1080/1081602X.2014.967266)
- Zubkov, I. (2010). *Rossiiskoie uchitelstvo: povsednevnaia zhizn prepodavatelei zemskikh shkol, gimnazii i realnykh uchilishch. 1870–1916*. Moscow: Novyi khronograf [in Russian].

Дата надходження до редакції: 15.03.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 11.04.2024 р.



Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)